

OLAMNING LISONIY MANZARASI TUSHUNCHASI VA TADQIQI

Xabibullayeva Adolat

O'zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti

Magistratura 2- kurs talabasi

Fakultet: Lingvika (ingliz tili)

+99899-403-18-59

adolatjorayeva1801@email.ru

Annotatsiya: Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir; inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aqliy zakovati bilan bu murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urynish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi. Mazkur mashaqqat huzurining mag`zu mohiyati shundan iboratki, odamzod Shu tariqa bilish deyiladigan tunganmas jarayonlarning natijasi o`laroq kashf qila borgan unsurlarining yaxlit tizimi shaklidagi olam manzarasini yaratadi. Odam ongida yaralgan olam manzarasi, tabiiyki, tamoman turg`un, o`zgaras tuzilma emas, u tafakkur taraqqiyoti, jamiyat rivoji, fan yutuqlari, bilish usullarining takomili bilan bog`liq ravishda o`zgarib, mukammallashib borishi mumkin.

Kali so`zlar: Antropotsentriklik, tilshunoslik, voqelik, olamning lisoniyligi.

Antropotsentriklikni asosiy g`oyasi sifatida ehtirol etgan bugungi tilshunoslikda "olam manzarasi" ayniqsa, "olamning lisoniy manzarasi" tushunchalari markaziy o`rinni egalladi. Hozirgi tilshunoslikda ayrim tadqiqotchilar tomonidan "olam manzarasi" terminiga "borliq haqida ijtimoiy (Shuningdek, muayyan guruh, individual) ongda shakllangan bilimlarning muayyan tartibdagi jami" tarzida tahrif beriladi va olamning ikki, yahni 1) bevosita hamda 2) bilvosita manzaralarini farqlash printsipl ahamiyatga molikligi tahkidlanadi.

Bunday qarashga ko`ra, "olamning bevosita manzarasi atrofdagi borliqning kishilar tomonidan to`g`ridan-to`g`ri bilinishi natijasida yuzaga keladigan manzarasidir. Bilish kishi ixtiyoridagi ham sezgi a`zolari yordamida, ham abstrakt

tafakkur yordamida amalga oShadi, ammo har qanday holatda ham mazkur olam manzarasining ongda "vositachilari" bo`lmaydi va olamni bevosita idrok etishi hamda anglashi natijasi sifatida shakllanadi". Bunday qarash tarafdorlari ayni paytda olamning bevosita manzarasi "milliy ongda yuzaga kelishi"ga urg`u beradilar va bu manzara yaratilish usuli, umumiy metodiga bog`liq ekanligini ham aytadilar. Ana shu usulga ko`ra muayyan bir borliqning, muayyan bir olamning manzarasi farqli bo`lishi mumkinligini tahkidlaydilar/ yahni aqliy va hissiy, dialektik va metafizik[^] materialistik va idealistik; nazariy va empirik; ilmiy va "sodda" tabiiy-ilmiy va diniy, fizikaviy va kimyoviy va hokazo. Olamning bunday manzarasi dunyoni bilish (kognitsiya) natijasi o`laroq ongda shakllanishidan kelib chiqib, mazkur tadqiqotchilar olamning bevosita manzarasini "olamning kognitiv manzarasi" deb nomlaydilar. "Ular ongda mavjud bo`lgan ayni shu olamning kognitiv manzarasini moddiylashtiradigan, "narsalashtiradigan" ikkilamchi belgilar sistemasi vositasida konseptlar va stereotiplarning qayd (ifoda) qilinishi natijasini olamning bilvosita manzarasi sifatida ko`rsatadilar, bunday manzaralar sirasiga olamning lisoniy va badiiy manzaralarini kiritadilar. Shuni ham tahkidlash kerakki, bu tadqiqotchilar noverbal tafakkur, yahni tafakkurning tilsiz voqelanishi haqidagi qarash tarafdorlaridir.

Bu o`rinda keltirilgan fikrga nisbatan jiddiy bir ehtirozni aytib o`tish joiz. Olam manzarasi bevosita (birlamchi) va bilvosita (ikkilamchi) kabi turlarga ajratilar ekan va olamning lisoniy manzarasi bilvosita yoki ikkilamchi manzara sifatida talqin qilinarkan, o`z-o`zidan olamning kognitiv manzarasi shakllanishida tilning o`rni tamoman inkor qilingandek bo`ladi. Biz ehtiroz bildirayotgan fikr mualliflarining o`zlari olamning bevosita manzarasi "milliy ongda yuzaga kelishi"ni tahkidlaydilar, shubhasizki, milliy ong milliy tilsiz mavjud bo`la olmaydi, bu esa tilshunoslikda ehtirof etib bo`lingan haqiqat. Aksariyat tadqiqotchilar tilning bilish jarayonlaridagi rolini faqat mavjud mental tushunchalarni, tayyor konseptlarni kodlash, ifodalash bilan chegaralash ilmiy haqiqatga zidligini, inson aqliy va ruhiy faoliyatining biron-bir ko`rinishi tilsiz amalga oSha olmasligini, faqat tilga ko`ragina ong tuzilishi haqida bilish mumkinligini tahkidlaydilar⁴. Tabiiyki, ong jarayonlarini, tafakkur faoliyatini

tilga tamoman aloqasiz hodisalar sifatida talqin qilish har qanday ilmiy mantiq muvozanatini ishdan chiqaradi. SH.Safarov juda o`rinli tahkidlaganiday, "aslida "noverbal tafakkur"ning qanday yuzaga kelishini tasavvur qilish qiyin, chunki borliq haqidagi fikrni faqat lisoniy shakllar vositasida o`qiy olamiz". Olam manzarasidagi markaziy tushunchalardan biri "konsept" ekanligi va mazkur manzara ana shu konseptlardan tarkib topgan yaxlit "konseptosfera"ligi bugungi fanda barqaror nazariyaga aylandi. Ammo konsept qanchalik mental, ongga oid tushuncha bo`lmasin, uni tildan, milliy-madaniy unsurlardan butunlay xoli bo`lgan tushuncha sifatida tahriflash to`g`ri bo`lmaydi. Chunki "konsept mundarijasida til sohiblarining dunyoqarashi va boshqa turli milliy-madaniy belgilarning aks topishi muqarrar. Milliylik va madaniylikning kuchi shundaki, hatto umuminsoniy ahamiyatga ega bo`lgan konseptlarning mundarijasi ham turlicha qo`shimcha konnotativ ma`no bo`laklariga ega bo`lishi mumkin".

Ammo taassuf bilan tahg`sidlash lozimki, so`nggi qisqa bir fursatda xorijiy tilshunosliklarda, shuningdek, o`zimizdagi xorijiy filologiya ilmida kognitiv yondashuv va undagi mental tushuncha va jarayonlar tadqiqi, xususan, konsept talqinlari "moda"ga kirdi, kognitologiyaning bevosita mohiyatiga ko`ra, kishi ongidagi mantiqiy va psixik jarayonlarning, ta'bir joiz bo`lsa, "g`ayrilisoniy" izohlari ustuvorlik qila boshladi. Buni yaxshi, ilg`agan tadqiqotchilar rus tilidagi tilshunoslik ilmida bugungi kunda kognitiv va konseptual "Shov-Shuv" yetakchilik qilayotganini; rus tilidagi eng yangi lingvistik tadqiqotlarning aksariyatida "konsept" so`zining qo`llanishi birinchi o`ringa chiqqanligini afsus bilan aytmoqdalar, hazilga moyil mutaxassislar kinoya bilan tilshunoslar orasida "konseptovit" degan kasallik tarqalgan deb mutoyiba qilayotganini ham qayd qilmoqdalar. Ularning quyidagi fikrlariga ham qo`shilmaslik mumkin emas: "Bugun Shu narsa aniq bo`ldiki, til, haqiqatan ham, antropotsentrik, etnotsentrik va egotsentrig`sdir. Tilshunos esa mantiq va psixologiyaga, kognitiv va kommunikativ fanlarga qanchalik e`tiborli bo`lmasin, ularning ma`lumotlaridan foydalangan holda lingvotsentrik bo`lmog`i shart".

Hozirgi antropotsentrik tilshunoslikka, demakki, uning bag`rida shakllangan lingvoMadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik kabi yo`nalishlarning paydo bo`lishiga dastlabki asos sifatida xizmat qilgan V.Gumbolg`dt va uning izdoShlari (L.Veysgerber, E.Sepir, B.Uorf va boshqalar)ning qamrovli g`oyalarida tilning dunyoni bilishdagi o`xshashsiz roli ko`rsatib berilgan. Ular tillar orasidagi mavjud sezilarli semantik farqlarga asoslanib, til insonlarning tafakkuri va bilish jarayonini va shu tariqa ularning ongida paydo bo`ladigan dunyoqarash va yaxlit olam manzarasini belgilab berishi haqidagi xulosaga kelganlar. Bu xulosaning mohiyati shuki, turli tilda gapiradigan odamlar olamning bir-biridan farqli manzaralarini yaratadilar, dunyoni farqli tarzda idrok etadilar.

Albatta, har bir xalqning o`ziga xos milliy tafakkur tarzi mavjud. Mashhur amerika tilshunosi Benjamin Li Uorf «Agar Ng`yuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o`ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqacharoq bo`lardi» degan g`oyani ilgari surganida, ana shu ingliz tili asosidagi o`ziga xos ingliz tafakkur tarzini nazarda tutganligi tabiiy. "Til orqali reallashadigan tafakkur tarzining o`ziga xosligi borliqni ko`rishning, idrok etishning ham ma`lum ma`nodagi o`ziga xosligidir. Har bir xalq o`zicha ko`radi, eshitadi, zavqlanadi. Misol uchun, chittak degan qush nomini olaylik. Bu qushni nomlashda o`zbek uning harakatini asos qilib olgan. Bu qush tez harakat qiladi («chit-chit»), o`zbek shu harakatni dastlab ko`rgan bo`lsa, rus kishisi bu qushning rangini dastlab ko`rgan. U ana shu rangni nomga asos qilib olib, ayni qushni sinitsa deb nomlagan. Yoki o`zbek tovuqning bolasi chiqaradigan tovuShni "jip-jip" tarzida eshitadi, shuning uchun uni jo`ja deb ataydi. Rus esa «tsip-tsip» deb eshitgani uchun uni tsiplyonok so`zi bilan ataydi. Bu juda oddiy misollar, aslida har bir xalqning dunyoni o`zicha ko`rishi va eshitishi, idrok etishi behad murakkab tarzda kechadi".

Ko`pincha tilni ko`zguga mengzaydilar, go`yoki til ko`zgu kabi mavjud narsalarni qanday bo`lsa, shundayligicha, hech bir o`zgarishsiz, aynan aks ettiradi. Aslida esa to`lig`icha shunday emas, til dunyoni aks ettirar ekan, mutlaqo tabiiy ravishda unga o`zidan ham nimalarnidir "qo`shadi" unga o`ziga xos Shamoyil va tartibot beradi.

V.M.Shaklein aytganiday, "tilni "olamning ko`zgusi" deyishga asos bor, ammo bu ko`zgu ideal emas, chunki u dunyoni bevosita emas, balki odamlar jamoasining subyektiv bilishi, idroki kesimida aks ettiradi".

Yana bir bor ta'kidlash joizki, olamning lisoniy manzarasini inson ongida mavjud olam manzarasining til vositalari orqali shunchaki aks etishi natijasi sifatida talqin qilish tilday bemisl qudratni benihoya jo`nlashtirishdan boshqa narsa emas. Olamning kognitiv manzarasining bunyod bo`lishida, umuman; bilish (kognitsiya) deyiladigan izchil amalning muayyan maqsad manziliga yetishida til quyushqonining qathiy qoidalaridan aslo ko`z yumib bo`lmaydi. Shuning uchun ham kognitiv tilshunoslikda til inson miyasida amalga oshadigan barcha mental jarayonlarni, inson ongini anglashning vositasi sifatida qaraladi, lisoniy birliklar o`z-o`zicha emas, balki ular aloqalangan kognitiv tuzilmalar bilan birgalikda o`rganiladi; bilimlarning ortishi va taraqqiy qilishiga olib keluvchi barcha jarayonlarda tilning mutlaq roli ehtirol etiladi.

Falsafiy, badiiy, ilmiy kabi olamning turli manzaralarida tilning o`rnini va ayni paytda bu manzaralarning tildagi o`rnini aslo inkor etib bo`lmaydi. Tadqiqotchilar haqli ravishda ta'kidlaganlaridek, til olam manzarasi bilan bog`liq ikki jarayonda bevosita ishtirok etadi, yahni; birinchidan, inson Shuuridagi olam manzarasining eng teran qatlami bo`lmish olamning lisoniy manzarasi aynan til bag`rida shakllanadi; ikkinchidan, tilning o`zi insondagi olam manzaralarining boshqa turlarini ifodalaydi va namoyon (eksplikatsiya) qiladi; Shu tariqa alohida individlar tomonidan qo`lga kiritilgan tajribaviy bilimlar faqat til yordamida jamoa (xalq) tajribasiga, jamoa mulkiga aylanadi. Shuning uchun ham olamning lisoniy manzarasining alohida maqomga ega ekanligini aytish maqsadga muvofiqdir. Ayrim tilshunoslarning bu boradagi quyidagi fikrlarida ayni haqiqat o`z aksini topgan: "Olamning lisoniy manzarasi maxsus olam manzaralari (kimyoviy, fizikaviy va boshqalar) bilan bir qatorda turmaydi, olamning lisoniy manzarasi ulardan oldin bo`lib, mazkur manzaralarni shakllantiradi, chunki inson til tufayligina olamni va o`zini anglash qobiliyatiga ega... Tilning o`ziga xosligiga ko`ra uning sohiblari ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi paydo bo`ladi, chunki inson til prizmasi orqali dunyoni

ko`radi". Demakki, xalqning dunyoni milliy ko`rish tarzi va idrok intizomi, eng avvalo, shu xalqqa oid olamning lisoniy manzarasida qayd etiladi.

Olamning lisoniy manzarasi tegishli til jamoasi ongida tarixan Shakllangan va uning tilida barqarorlashgan dunyo haqidagi tasavvurlar, dunyoni anglash va bo`laklash usullarining jami bo`lib, u mazkur til sohiblarining barchasi uchun odatiy, tabiiy va majburiydir. Ayni shu odatiylik, tabiiylik va majburiylik olam lisoniy manzarasining bardavomligini, tarixiy davrlararo til jamoasida (qavm, xalqda) tirikligi va vorisiyligini, avloddan avlodga o`tib kelaverishini tahminlaydi.

Shubhasizki, olamning lisoniy manzarasi yaralishi va tashakkulida til sathlarining barchasi ishtirok etadi. Shunga qaramasdan, olam lisoniy manzarasining yaralishi va aks etishida tilning, ayniqsa, lug`at boyligi, yahni leksik(-frazologik) sathning alohida o`rin tutishini tahkidlash joiz. O.A.Kornilov har bir konkret til o`z lug`ati bilan milliy o`ziga xoslikka ega bo`lgan o`z lisoniy manzarasini namoyon qilishini ishonarli tarzda asoslab bergan. Bugungi tilshunoslikda kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan bosqichida barcha xususiy fanlar tomonidan ishlab chiqilgan olam haqidagi bilimlarning jami "olamning ilmiy manzarasi" nomi bilan umumlashtiriladi va barcha xalqlar uchun yagona invariant mazmunga ega bo`lgan bunday olam manzarasi har bir milliy tilda milliy terminologiyaning Shag`ullanishi vositasida milliy ifoda shakllariga ega bo`lishi tahkidlanadi. Muayyan fan tarmog`iga daxldor olam manzarasining lisoniy inhiko si "olamning kasbiy lisoniy manzarasi" tarzida nomlanadi va umuman olamning milliy ilmiy manzarasidagi kabi uning asosini mazkur fan tarmog`iga oid terminologiya tashkil etishi qayd etiladi¹⁶. Umuman, olamning lisoniy manzarasining bunyod bo`lishida tilning lug`at boyligi, shu jumladan, terminlar, shuningdek, frazeologik iboralarning alohida o`rin tutishi hozirgi antropologik tilshunoslikda ehtirolf etib bo`lingan qoidalardandir.

Shu narsa ham eski haqiqatki, yer yuzida tamoman sof, boshqa bir tildan so`z yoki termin o`zlashtirmagan birorta til yo`q. Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida turli, uzoq-yaqin xalqlar o`rtasidagi turli darajadagi aloqalarning tabiiy natijasi o`laroq bu xalqlar tillarining biri boshqasiga ta`sir ko`rsatgan, ularning biridan boshqasiga,

ko`pdir-kamdir, muayyan miqdordagi so`z o`tgan[^] albatta; bu jarayonlar tabiiy-ixtiyoriy ravishda yoki ba`zan majburiyat-tazyiq ostida voqelanganligi ma`lum. Bu jarayonlarga tilshunoslarning, filologlarning, umuman, ziyolilarning munosabatlari hech bir zamonda aynan bir xil bo`lgan emas, bu hodisani ayrimlar tilni boyitishga xizmat qiladigan ijobiy jarayon sifatida baholasalar[^] ba`zilar tilning sofligiga putur yetkazadigan tamomila zararli hodisa sifatida talqin qiladilar. Bunda ko`pincha keragidan ortiq radikalizm ko`zga tashlanadiki, bu xorijiy so`zni o`zlashtirishda me`yor masalasini; obyektiv omillarni, tilning tabiiy taraqqiyot tamoyillarini e`tiborga olmaslik natijasidir.

Ona tilini har qanday ochiq yoki pinhoniylar sun`iy-siyosiy zugu`mlardan, tilning milliy-tabiiy tabiatiga yot bo`lgan ta`sirlardan, uning o`z yurtida emin-erkin yashashday qonuniy xuquqini poymol etuvchi har qanday g`irrom harakatlardan qo`rish, asrab-avaylash bu tilda alla eshitgan faqat olim emas, balki odam bo`lganlarning ham barchasi uchun farzdir. Shuning uchun ham Yurtboshimiz rahnamoligida o`zbek tilining davlat tili maqomini kafolatlagan, bu tilni har qanday qutqudan qo`riqlaydigan "Davlat tili haqida"gi qonunimiz bilan istiqbolga qadam qo`ydik.

Dunyoning ko`plab mamlakatlarida o`z tillarining sofligini saqlash borasida jiddiy ishlar olib borilmoqda. Bunda asosiy sahy-harakatlarning bosh yo`nalishi xorijiy so`zlarning o`zlashtirilishini qonun yo`li bilan cheklashga qaratilayotgani ham bejiz emas. Masalan, Isroilda xorijiy o`zlashmalarning ivrit adabiy tilida qo`llanishini taqiqlovchi qonun mavjud bo`lib, u hukumat huzuridagi Ivrit tili akademiyasi tomonidan ishlab chiqilgan. Shuningdek, Frantsiyadagi til haqidagi qonunchilik ingliz tilidan o`zlashgan leksikaning savdo-reklama mahsulotlarida qo`llanishiga yo`l qo`ymaydi. Bunday misollar juda ko`p.

Dangal aytgap lozimki, boshqa tildan so`z o`zlashtirish o`zlashtiruvchi tildagi olamning lisoniy manzarasiga sezilarli ta`sir ko`rsatadi. Muayyan tildagi olamning lisoniy manzarasidagi mavjud muvozanatni buzmasliqday maqbul maqsad bilan har qanday xorijiy o`zlashmaga g`ov qo`yishga urinaverish to`g`ri bo`lmaydi. Chunki bu,

ayniqsa, globallashuv asri atalmish bugungi Shiddatli, makonu masofani pisand etmaydigan zamonda mumkin bo`lmagan yumuShdir.

Ayrim tadqiqotchilar so`nggi yillarda rus tilida, ayniqsa, ingliz tilidan so`z o`zlashtirish jarayonlari juda faollashganligini tahkidlamoqdalar, bu hodisani rus tili taraqqiyotidagi yetakchi tamoyillardan biriga aylanganligini aytmoqdalar. Biznes, internet, kompg`yuter texnologiyalari, elektron OAV kabilar bilan bog`liq g`arb hayoti realiyalari bilan birgalikda ingliz tili leksikasi katta miqdorda rus tilini to`ldirayotgani jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida til rivojining qudratli omillaridan biri sifatida namoyon bo`layotganini qayd etmoqdalar¹⁸. Zamonaviy ilg`or fan, texnika, texnologiyalar bilan bog`liq tushunchalarni ifodalovchi chet so`zlar, xususan, ingliz (amerika varianti) tili so`zlari juda ko`plab tillarga kirib bormoqda. Hatto boshqa tillar ta`siriga o`ta huShyorlik bilan qaraydigan bugungi yaponlar tilidagi kompg`yuter texnikasiga oid terminologiyaning naqd 99 foizi ingliz tilidan o`zlashtirilgan so`zlardir

Tabiiyki, insonning (xalqning) dunyoni bilish darajasi, uning tasavvuridagi olam manzarasi, bilimlar majmui bir joyda turmaydi, u muttasil rivojlanib boradi, natijada mazkur manzara tarkibida yangi-yangi tushunchalar, konseptlar paydo bo`ladi. Boshqacha aytganda¹⁹ olam manzarasi, yahni "konseptosfera" boyib boradi. SH.Safarov o`rinli qayd etganiday, "albatta, konseptosfera turg`un hodisa emas, uning hududi doimo kengayib, insonning voqelikni idrok etishdagi ehtiyoji va imkoniyatlari o`sib borgani sari uning konseptlar zaxirasining miqdori oShadi, mundarijasi murakkablashadi. Individlarga xos konseptosferalar; o`z navbatida, alohida ijtimoiy guruhlar - sotsiumlar, etnik guruhlar va, nihoyat, millatlar konseptosferasining tarkib topishi uchun asos bo`ladi. Milliy konseptosfera maydonidan o`rin olgan konseptning mundarijasi yanada kengayadi, u milliy- madaniy qiymatli birlikka aylanadi"²⁰. Muayyan bir xalqning konseptosferasidagi, yahni milliy olam manzarasidagi ana shunday bir konsept, jo`nroq qilib aytganda, bir tushuncha boshqa xalqning milliy olam manzarasiga o`tishi mumkin. Bu, albatta, u yoki bu darajadagi ehtiyoj natijasida yuz beradi. Masalan, bundan yuz ellik yillar ilgari ixtiro qilingan masofadan turib ovozli aloqani tahminlaydigan maxsus asbobni bilmaydigan xalq yoki millatni topib

bo`lmaydi, bu asbob dunyoning barcha burchaklariga, qaerda ancha oldin-qaerda nisbatan keyin kirib borib bo`lgan. Ixtiro qilingan paytda "telefon" deb nomlangan bu asbob bugun dunyoning deyarli barcha tillarida, shu jumladan, o`zbek tilida ham ayni nom bilan (aynan yoki muayyan fonetik variantlarda) ataladi, mazkur xorijiy nom dunyodagi aksariyat tillarga o`zi nomlagan predmetta bo`lgan ehtiyoj tufayli o`zlashib bo`lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Махмудов Н. Тилнинг мукаммал таджикӣ йулларини излаб...// Узбек тили ва адабиёти. -Тошкент, 2012. -№ 5. -Б. 10.
2. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.
3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. -М., 1993.
4. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1960. -Вып. 1. -С. 174
5. Хайдеггер М. Исток художественного творения//М. Хайдеггер. Работы и размышления разных лет. - М.: Гнозис, 1993. -С.47-120
6. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972. - С. 259; Язык и мышление. М., 1972. - С. 122.
7. Юнусова, Х. (2022). Verbo-visual figures in poetic texts. Globallashuv davrida tilshunoslik va adabiyotshunoslik taraqqiyoti hamda ta'lim texnologiyalari, 1(1), 73-76.